

گونه‌شناسی انتقادی رویکردهای مواجهه با روایات خشونت‌گرا در آثار مهدوی پژوهی معاصر

مهدیه پاکروان^{۱*}، علی محمد ولوی^۲

چکیده

در روایات شیعه دوازده امامی، ضمن بشارت به ظهور حضرت مهدی (علیه السلام)، عباراتی وجود دارد که تصویری از جنگ و کشتارهای قهرآمیز ارائه می‌دهند. این روایات در دهه‌های اخیر به یکی از موضوعات چالش‌برانگیز در مطالعات آخرا زمانی تبدیل شده‌اند. پژوهش حاضر با هدف گونه‌شناسی انتقادی و ارزیابی رویکردهای محققان مسلمان در مواجهه با این روایات و شناسایی خلأهای پژوهشی در این حوزه انجام شد. بدین منظور، آثار محققان مسلمان (شیعه، اهل سنت، وهابی) که طی حدود چهار دهه اخیر به صورت مستقیم به نقد، دفاع یا تأویل این روایات پرداخته‌اند، با رویکرد توصیفی-تحلیلی بررسی و براساس نوع مواجهه با این روایات گونه‌شناسی و ارزیابی شد. این آثار ابتدا در دو دسته «بررسی دلالتی» و «بررسی دلالتی-اسنادی» طبقه‌بندی و سپس دیدگاه موافقان و مخالفان انگاره مهدویت شیعی ذیل آنها تحلیل شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که مخالفان، به ویژه وهابی‌ها، از میان روایات مهدی فقط چند روایت خاص را که زمینه مناسبی برای طعن و نقد شیعه فراهم می‌کند، گزینش و برجسته کرده‌اند، بدون آنکه به بررسی اسنادی، بسترهای تاریخی یا نقدهای درون مذهبی این روایات توجه کنند. در مقابل، محققان موافق، بخشی از روایات خشونت‌گرا که جامعیت تحلیلی کافی ندارد، از منظر دلالتی یا دلالتی-اسنادی بررسی کرده‌اند. تاکنون سنخ‌شناسی جامعی از این روایات همراه با تطورسنجی، تحلیل تاریخی، بسترکاو اجتماعی و مقایسه نقل‌های معصومان (علیهم السلام) انجام نشده و از روش‌های نوین حدیث پژوهی برای تاریخ‌گذاری و کشف زمینه‌های تولید این روایات نیز بهره گرفته نشده است. از این رو، پژوهش حاضر با شناسایی و استخراج خلأهای موجود، زمینه‌ای برای طراحی پژوهش‌های روشمند، مسئله‌محور و تاریخ‌نگر در مطالعات مهدوی فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌ها: مهدی (علیه السلام)، مطالعات مهدوی، مهدوی پژوهی، روایات مهدویت، روایات خشونت‌گرا، منجی‌گرایی.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱

۱. دکترای تاریخ اسلام، پژوهشگر مرکز پژوهشی پویافکر، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: Pakravan.vela@gmail.com

ORCID: ۰۰۰۹-۰۰۰۳-۱۸۲۰-۱۳۳۷

۲. استاد گروه تاریخ، دانشگاه الزهراء (علیها السلام) تهران، ایران.

Email: a.valavi@alzahra.ac.ir

ORCID: ۰۰۰۰-۰۰۰۱-۷۵۸۵-۹۳۹۵

* یادداشت نویسنده مسئول: استاد فرهیخته و بزرگوارم، جناب آقای دکتر علی محمد ولوی، قبل از چاپ این مقاله به رحمت ایزدی پیوست. این مقاله، یادگاری است از ایامی که از محضر ایشان بهره می‌بردم و همیشه قدردان ایشان خواهم بود. روحش شاد و یادش گرامی!

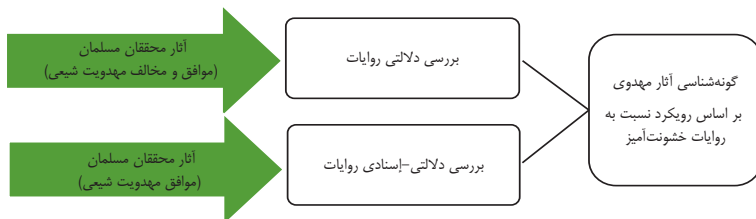
اعتقادات منجی‌گرایانه در فرهنگ‌های کهن و باستانی، ادیان و مکاتب مختلف و حتی جنبش‌های نوپدید دینی مطرح بوده و در شمار فراگیرترین دل‌مشغولی‌های بشر است. در اسلام نیز منجی‌گرایی از طریق آیات و روایات مطرح و به ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در آخرالزمان بشارت داده شده است. محتوای این بشارت‌ها در روایات شیعه دوازده امامی همراه با عباراتی است که وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند پنداره یا تصویری خشونت‌آمیز از حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ارائه می‌دهند. برای نمونه، در برخی از این روایات، سیره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف خلاف سیره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله است؛ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با ملایمت و مهربانی رفتار می‌کرد، ولی در این روایات بیان شده است که حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف سیاست قتل در پیش می‌گیرد. بنابراین، از ظهورش باید ترسید؛ زیرا ظهورش چیزی جز شمشیر و مرگ در سایه شمشیر نیست. همچنین گفته شده است که او مردم را از خود می‌راند، چنانکه گله‌گوسفندان را رم می‌دهند؛ گردن کسانی که او را اجابت نکرده‌اند، زده می‌شود؛ جنگ‌های سراسری به راه می‌اندازد؛ بی‌رحمی می‌کند؛ در برابر برخی فرقه‌ها، قبایل و نژادها بسیار سخت‌گیر است و آنها را رومار می‌کند (نعمانی، ۱۳۹۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۳۸۷/۵۲ و ۳۸۹). تاجایی که، این خوانش حتی در مواردی با وعده عدالت‌گستری موعود نیز در تعارض قرار می‌گیرد. حال آنکه یکی از شاخصه‌های قابل توجه که نه تنها در روایات شیعیان بلکه در روایات اسلامی بر آن تأکید شده است، بسط عدالت با ظهور منجی می‌باشد (احمدبن حنبل، ۱۴۱۶ هـ.ق، ۴۲۷/۱۷-۴۲۸؛ جمعی از علما، ۱۳۶۳). بررسی کمی این روایات مذکور در منابع روایی تا قرن هفتم هـ.ق نشان می‌دهد که این روایات در منابع قرن سوم، بیش از همه دیده می‌شود و کتاب *الغیبه نعمانی* با حدود ۶۰ روایت خشونت‌ی، بیشترین آمار را به خود اختصاص داده است (پاکروان، ۱۴۰۱ ب، ۴۰۴-۴۴۸). امروزه این خوانش از ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، به صورت یک باور عامیانه در جوامع شیعی هم دیده می‌شود. به عبارتی، در باور بسیاری از مردم، تصویر حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف توأم با قهر، قیام، شمشیر و کشتارهای وسیع است. این خوانش یکی از مسائلی است که در چند دهه اخیر بیشتر توجه نخبگان را نیز به خود معطوف کرده و سؤال برانگیز شده است. گسترده شدن ارتباطات جهانی و توجه بیشتر بشر به حل مسائل از طریق گفتگو و روابط

مسالمت‌آمیز، این سؤال را به‌طوری جدی‌تری مطرح کرده است که بالاخره با ظهور منجی قرار است بشر با گذر از صفحاتی بسیار خونین به زندگی روشن برسد یا حرکت منجی برای بهینه‌سازی حیات، مبانی دیگری دارد. این موضوع در میان محققان اسلامی نیز مطرح و با رویکردهای مختلف بررسی شده است. در پژوهش حاضر، با بررسی آثار فراوانی از مسلمانان (شیعه، سنی، وهابی) در چهار دهه پایانی قرن چهاردهم شمسی، آثاری که در بحثی منسجم، روایات خشونت‌آمیز مهدوی را مورد نقد یا تأویل و تحلیل قرار داده‌اند، گونه‌شناسی و ارزیابی شد.

نگارنده در آغاز، برای جمع‌آوری و بررسی این آثار، محدودیت زمانی لحاظ ننمود و منابع فراوانی مورد بررسی قرار گرفت. در این میان، معلوم شد که این احادیث در حدود چهار دهه اخیر، بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. این امر می‌تواند هم متأثر از انقلاب اسلامی ایران که نقطه عطفی در افزایش پژوهش‌هایی حول شیعه است، باشد و هم متأثر از توجه بیشتر به مسئله خشونت و نیز چالش‌های آن با انگاره‌های دینی در دهه‌های اخیر.

۲. گونه‌شناسی آثار محققان مسلمان در مورد روایات مهدوی

تکیه بر روایات مهدوی بدون نقد و تحلیل، ارجاع به منابع دست‌دوم و مباحث توصیفی و تکراری و عدم نوآوری، ویژگی بارز و عمده بسیاری از تألیفات مهدوی است. در میان این آثار، پژوهش‌های متعددی با بیان روایات قهرآمیز یا نقطه مقابل آن، مهرجویی و رحمت‌گستری، یا جمع بین این دو منتشر شده است. بسیاری از این آثار فقط به بیان روایات و توصیفات پرداخته‌اند بدون آنکه وارد چالش‌های بحث شوند یا به‌صورت سؤال محور به تحلیل و بررسی اسناد و نیز محتوای روایات بپردازند؛ بنابراین، تتبعی و توصیفی به‌شمار می‌روند نه تحقیقی. ازاین‌رو، در پژوهش حاضر این دسته از آثار بررسی نشده است.

شکل ۱. گونه‌شناسی آثار مهدوی

آثاری که روایات خشونت‌ی درباره مهدویت را موردتوجه قرار داده‌اند در دو شاخه اصلی گونه‌شناسی شده‌اند. (شکل ۱) عنوان این آثار براساس رویکرد و اینکه به چه اثری نقد دارند، نیز در پیوست ذکر شده است. (جدول ۱)

۲-۱. بررسی دلالتی روایات

آثاری که به بررسی دلالت روایات خشونت‌آمیز و کشتار وسیع اعم از دلالت‌های عقلی، نقلی یا تاریخی پرداخته‌اند، در این دسته بررسی می‌شوند. بررسی دلالتی، مورد توجه موافقان و نیز مخالفان مهدویت شیعی مانند وهابی‌ها و سلفی‌ها بوده است که نخست، آثار مخالفان بررسی خواهد شد.

۲-۲-۱. مخالفان مهدویت

در میان اهل سنت رویکردهای مختلفی نسبت به اصل مهدویت وجود دارد. برخی چون ابن خلدون (۸۰۸ هـ.ق) با تضعیف تعدادی از روایات مهدوی به اصل این اعتقاد خرده وارد کرده است (ابن خلدون، ۱۴۰۸ هـ.ق، ۳۸۸-۴۱۰) و آراء وی مورد استناد بسیاری از مخالفان، بعد از او قرار گرفته است. شیخ محمد عبده (۱۳۲۳ هـ.ق) و شاگردش، محمد رشید رضا (۱۳۱۴ هـ.ق)، محمد فرید وجدی (۱۳۶۴ هـ.ق)، احمد امین (۱۳۷۳ هـ.ق)، سعد محمد حسن (۱۴۰۸ هـ.ق)، احمد کاتب و عذاب محمود حمش از دیگر موهوم‌انگاران باور مهدویت شیعی‌اند (ر.ک.، الهی‌نژاد، ۱۳۹۸). بررسی آراء این افراد نشان می‌دهد که تمرکز اصلی آنها بر روی به چالش کشاندن اصل مهدویت است و به موضوعی همچون روایات قهرآمیز توجهی نکرده‌اند. برای مثال، سعد محمد حسن همه روایات و احادیث مهدوی را که از پیامبر ﷺ و صحابه نقل شده است، جعلی و ساخته و پرداخته شیعه می‌داند. وی سرخوردگی تاریخی شیعیان و منجی‌گرایی یهودیان را دو عامل شکل‌گیری این پدیده دانسته است (سعد محمد حسین، ۱۳۷۳). گروهی نیز با استناد به روایات قهرآمیز، اندیشه شیعه را نقد کرده‌اند که تمرکز مقاله حاضر بر این دسته قرار دارد.

کتاب مهدی موعود یا مهدی موهوم؛ عبدالرحیم ملازاده از عالمان اهل سنت ایران از مؤسسان «شبکه وصال فارسی» و از مخالفان و منتقدین مذهب شیعه است. او کتاب مهدی موعود یا مهدی موهوم را در رد سخنان حسینعلی منتظری درباره مهدویت نوشته

است. ملازاده با استناد به روایات شیعی و نیز عهد عتیق، دیدگاه شیعه درباره مهدی را برگرفته از یهود می‌داند. وی مواردی مثل جمع کردن تمامی یهودیان، شکنجه مردگان، قصاص و شکنجه همه ملت‌ها به خاطر یهود و کشته شدن دو/سوم مردم جهان را از نمونه‌های شباهت بین مسیح یهود و مهدی شیعه برمی‌شمارد و همین مسئله را تفاوت بین مهدی شیعه و مهدی اصلی می‌داند. (ملازاده، بی‌تا، ۸-۱۷)^۱

کتاب *حقیقة الشيعة «حتى لا نخدع»*: عبدالله موصلی، از وهابیان معاصر، معتقد است شیعه به دلیل تقیه به اهل سنت اظهار محبت می‌کنند که باعث جذب برخی از آنها هم می‌شود. وی انگیزه تألیف کتابش را نشان دادن حقیقت شیعه برای منع از فریب خوردن اهل سنت برمی‌شمارد. مؤلف این کتاب، پس از بیان تقیه شیعه، زمان پایان یافتن آن را ظهور قائم می‌داند و برای اثبات آن به برخی روایات مهدوی نظیر کشتن قریش، عرب و علمای اهل سنت و نیز قتل‌های مهدوی استناد می‌کند. وی به روایات خدزدن ابوبکر و عمر، قطع دست بنی‌شیه و انهدام مسجدالحرام نیز اشاره کرده است. او برای اثبات مدعای خویش در تضعیف شیعه، روایات و اقوال مختلف بزرگان شیعه را که به احادیث قهرآمیز اشاره کرده‌اند، بدون تحلیل متن و اسناد روایات و نیز نقد آنها، کنار هم قرار می‌دهد و به منابع دست دوم و غیر معتبر نیز استناد می‌کند. (ر.ک.، موصلی، بی‌تا)

کتاب *موسوعة الفرق المنتسبة للإسلام*: علوی بن عبدالقادر سقاف در *موسوعة الفرق* به معرفی فرقه‌های مختلف اسلامی پرداخته است. وی در باب عقاید شیعه، ضمن بررسی اندیشه مهدویت، روایات قهرآمیز را ذیل سه عنوان در حجمی مختصر بیان کرده است. او نیز با بیان مواردی همچون کشتن دو/سوم مردم، جنگ‌های قبیله‌ای، بازگرداندن مردگان و عذاب آنها، سعی دارد اثبات کند عقاید شیعه همانند یهود است. وی ضمن خرافی خواندن رجعت، مواردی مثل انتقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از برخی صحابه و قاتلان امام حسین علیه السلام، رجعت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و جنگیدن در لشکر امام علی علیه السلام و بیعت ایشان با امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را برای نقد تفکر شیعه بیان می‌کند و این افکار را استخفاف پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و اهانت به ایشان برمی‌شمارد. (ر.ک.، سقاف، بی‌تا)

۱. حسینعلی منتظری، ردیه‌ای بر این نوشتار تألیف کرده است که در بخش دلالتی - اسنادی معرفی شده است.

کتاب اصول مذهب الشیعة الإمامیة الإثنی عشریة (عرض و نقد): این کتاب رساله دکترای قفاری، در رد شیعه است. غفاری از اساتید وهابی دانشگاه ریاض است که ادعا می‌کند برای نگارش این رساله از کتب معتبر شیعی استفاده کرده است.^۱ در جلد دوم این کتاب، چند فصل به موضوع مهدویت اختصاص دارد و قفاری با استناد به برخی روایات گزینشی، چهره‌ای بی‌رحم و خشن از موعود شیعیان ارائه می‌دهد (ر.ک.، قفاری، ۱۴۱۴ ه.ق، ۲/ ۸۸۴-۸۷۵). وی با به چالش کشاندن این روایات، معتقد است که شیعه برای تشریف خود چنین مهدویتی ساخته است. بر این کتاب ردیه‌های مختلفی از سوی شیعیان در قالب مقاله، کتاب و رساله نگاشته شده است^۲ که از میان آنها نقد آیتی (۱۳۹۳) که به طور مشروح و مفصل به این کتاب پاسخ داده است، در بخش دلالتی - اسنادی بیان شده است.

کتاب الله ثم للتاریخ (کشف الاسرار و تبرئة الأئمة الاطهار): این کتاب اثر دیگری از وهابیان در نقد شیعه است که اثر فردی ناشناس با نام مستعار حسین موسوی می‌باشد؛ برخلاف تلاش نویسنده مبنی بر نشان دادن خود به عنوان یکی از علمای شیعه نجف، ناقدان این اثر اثبات کرده‌اند مؤلف نه تنها شیعه نیست بلکه وهابی است.^۳ این نویسنده تفکر شیعه را از اهل بیت (علیهم السلام) تفکیک می‌کند و عقاید شیعی را برگرفته از تفکرات غیراسلامی می‌داند. وی در قسمت پایانی کتاب خود با بیان برخی روایات خشونت‌آمیز مهدوی، شیعه را نقد کرده است (ر.ک.، موسوی، بی‌تا، ۱۰۶-۱۱۲). کتاب‌هایی که در رد این اثر نوشته شده است، در بخش دلالتی - اسنادی بررسی خواهد شد.

در مجموع می‌توان گفت تمرکز اصلی مخالفان مهدویت، به ویژه جریان‌های وهابی و سلفی، معطوف به نفی اعتقاد به مهدویت است؛ بنابراین، مسئله خشونت در روایات مهدوی را چندان مورد توجه قرار نداده‌اند. شاهد این ادعا، آثار معدودی است که در این زمینه تولید شده که در آنها فقط به چند روایت و موضوع مشخص بسنده شده است؛ درحالی‌که به خوبی آگاه‌اند شیعه تمامی روایات موجود در کتب روایی‌اش را صحیح و قابل

۱. امروزه این کتاب به صورت گسترده توزیع می‌شود و از منابع درسی دانشگاهی در عربستان به شمار می‌رود. (آیتی، ۱۳۹۳)
 ۲. ر.ک.، کتاب تنزیه الشیعة الإثنی عشریة عن الشبهات الواهية / ابوطالب تجلیل تبریزی (۱۴۱۳ ه.ق)، کتاب مع الدكتور ناصر القفاری فی أصول مذهبه از ابوالفضل اسلامی (۱۴۲۸ ه.ق)، و نقد کتاب اصول مذهب الشیعة اثر سید محمد حسینی قزوینی (۱۴۲۰ ه.ق).
 ۳. ر.ک.، کتاب تهمت‌ها و دروغ‌پردازی‌ها در کتاب الله ثم للتاریخ اثری از مرتضی عسکری (۱۳۸۷) و نیز کتاب حقیقة (الله ثم للتاریخ) کاری از مؤسسة الکوثر للمعارف الاسلامیة (۱۴۲۴ ه.ق).

اتكاء نمی‌داند. (ر.ک.، پاکروان و همکاران، ۱۴۰۱ الف؛ پاکروان و همکاران، ۱۴۰۱ ب)، اما چون هدف آنها جرح و نقد مهدویت شیعه بوده است، نه به اسناد این روایات توجه کرده‌اند و نه دغدغه‌ای برای بررسی و تحلیل آنها داشته‌اند. بنابراین، با گزینش روایات قهرآمیز که سیره مهدی را متفاوت با پیامبر ﷺ نشان می‌دهد، کوشیده‌اند تا مفهوم مهدی شیعی را امری موهوم جلوه دهند.

۲-۲-۲. موافقان مهدویت

- کتاب تاریخ ما بعد الظهور: سید محمد صدر (۱۳۲۲-۱۳۷۷ ش) از مراجع تقلید شیعه ساکن عراق در قرن چهاردهم شمسی و از مبارزان با حکومت صدام است که در اندیشه تشکیل حکومت اسلامی در عراق بود. سید مقتدی صدر، از سیاستمداران امروز عراق، یکی از فرزندان اوست. سید محمد صدر، دارای آثار مختلفی است که یکی از مشهورترین آنها کتاب چهارجلدی موسوعة الامام المهدی است. ایشان در جلد سوم این کتاب، حوادث زمان ظهور و چگونگی فتح جهان را بررسی کرده است. وی معتقد است که فتح جهان بدون خونریزی و متکی بر صلح خواهد بود، اما بعد از این فتح، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به مدت هشت ماه با مخالفان و منحرفان، اعم از مسلمان و غیرمسلمان، با شدت و حدت جنگ خواهد کرد. (صدر، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۴۰۸-۴۱۷) صدر، بسیاری از روایات قهرآمیز را گردآوری کرده و تأیید نموده است. او معتقد است که امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف براساس کتابی که نزد وی است، سیره‌اش با پیامبر ﷺ و امام علی ع متفاوت است و علت آن، تفاوت جامعه صدر اسلام با جامعه زمان ظهور است (صدر، ۱۴۱۲ هـ.ق، ۴۰۶-۴۰۸)، درحالی که به روایات صحیح الإسناد، در همسانی سیره امام زمان ع با پیامبر ﷺ و علی ع توجهی نکرده (ر.ک.، پاکروان، ۱۴۰۱ الف، ۷۳-۸۲) و پاسخ نداده است که چگونه این دسته از روایات با ادعای بیان شده قابل جمع است.

در مجموع، اتکای اصلی صدر بر روایات است، اما احصاء روایات وی در برخی موضوعات کامل نیست. افزون بر این، اتکاء صرف بر روایات، بدون صحت‌سنجی و بررسی اعتبار آنها از نظر اسنادی و نیز ادله عقلی و قرآنی، خطای روشی این کتاب است. علاوه بر آنکه به بسترهای تاریخی قرون متقدم نیز هیچ توجهی نکرده است؛ حال آنکه مطالعه این بسترها در سنجش و ارزیابی روایات مهدوی ضروری است.

- کتاب ذلک يوم الخروج، دراسة عن نهضة الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف: سید حسین مدرسی

طباطبایی^۱ در این کتاب به جنگ‌های حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اشاره می‌کند و خضوع مردم جهان در برابر ایشان را بدون جنگ و درگیری رد می‌کند. (مدرسی، ۱۳۸۴، ۲۴۷-۲۴۸) او ضمن بیان برخی روایات قهرآمیز مهدوی، توضیح می‌دهد که مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نسبت به دشمنانش رحمی ندارد و روز ظهور را برای ظالمین و سرکشان که زبانی جز شمشیر نمی‌فهمند، روز انتقام می‌داند. مدرسی، همسانی سیره امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و امام علی عجل الله تعالی فرجه الشریف را مربوط به بعد از پیروزی ایشان می‌داند و روایات قهرآمیز را شاهد بر مدعای خویش می‌آورد. (ر.ک.، مدرسی، ۱۳۸۴) این سخن مدرسی قابل نقد است؛ زیرا روایاتی که دلالت بر همسانی سیره حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و حضرت علی عجل الله تعالی فرجه الشریف دارند، عام است (ر.ک.، پاکروان، ۱۴۰۱ الف) و تخصیص آنها به بعد از پیروزی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف اجتهاد مؤلف است که دلیلی نیز برای آن نیآورده است. مشابه این رویکرد در آثار دیگر نیز دیده می‌شود؛ مانند آنچه سلیمیان (۱۳۸۵) در فصل سوم از بخش چهارم کتاب پرسمان مهدویت بیان کرده است.

در مجموع، مدرسی در کتابش به روایاتی برای سیره قهر و غلبه اتکاء کرده است که اسنادشان ضعیف می‌باشد حال آنکه هیچ توجهی به وضعیت رجالی راویان آن نیز نکرده است. به عبارتی نویسنده این کتاب، بدون هیچ‌گونه صحت‌سنجی، روایات را استناد تحلیل‌های خود قرار داده است. وی نه تنها سیره موعود با دشمنان را مبتنی بر جنگ و شمشیر می‌داند، بلکه سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را نیز چنین تفسیر کرده و می‌گوید: «احادیث اشاره دارند که ایشان در برخورد با دشمنان، به شیوه جد بزرگوارشان، رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، عمل می‌کند؛ یعنی از طریق جهاد، پیکار، خروج و قیام با شمشیر. اگرچه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در مواردی با بخشش و خودداری از جنگ رفتار می‌کرد، اما این برخوردها مربوط به موقعیت‌های خاصی بود که امور برایشان تثبیت شده بود. بنابراین این موارد، تصویر کلی سیره و دعوت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را تشکیل نمی‌دهد؛ چراکه رویکرد کلی دعوت ایشان بر پایه قیام با شمشیر و نبرد استوار بوده است» (مدرسی، ۱۳۸۴). وی در ادامه به روایتی منتسب به امام باقر عجل الله تعالی فرجه الشریف استناد می‌کند که در مورد شباهت حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم فرموده است: «چون ظهور کند، همچون پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم رفتار خواهد کرد؛ به‌ویژه آنکه آثار رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم را بیان می‌کند و هشت ماه شمشیر [بر دوش] کشت و کشتار خواهد کرد تا آنکه

۱. مؤلف کتاب مکتب در فرآیند تکامل، سیدحسین مدرسی طباطبائی است و نه ایشان.

خداوند رضایت بدهد. عرض کردم: از کجا می‌داند که خدا خشنود شده است؟ فرمود: خدا رحمتی در دل وی پدید می‌آورد که بر آنها ترحم کند» (نعمانی، ۱۳۹۷).

روایت مذکور در دو لایه بررسی سند و محتوا قابل نقد است و استناد به آن در بیان سیره قائم عَلَيْهِ السَّلَام اشکال دارد. سند این روایت به علت وجود علی بن احمد بندنچی (ابن غضائری، ۱۴۲۲ هـ.ق؛ حلی، ۱۴۰۲ هـ.ق؛ ابن داود حلی، ۱۳۴۲؛ خویی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۲۵۶/۱)، حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی (خویی، ۱۴۱۳ هـ.ق، ۱۷/۶-۱۹) و علی بن ابی حمزه بطائنی (کشی، ۱۴۰۴ هـ.ق؛ حلی، ۱۴۰۲؛ ابن داود حلی، ۱۳۴۲) ضعیف ارزیابی می‌شود. محتوای روایت نیز اگر اینگونه برداشت شود که حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام مثل پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، هشت ماه کشتار مستمر می‌کند، در چند لایه قابل بررسی است. نخست آنکه بررسی سیره نبوی نشان می‌دهد پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رسالت خود را با جنگ آغاز نکرد بلکه نبردها از سوی دشمنان تحمیل می‌شد. ایشان از شروع‌کننده بودن جنگ ابا داشت، چنانکه پیش از غزوه‌های بدر و پیش از فتح مکه به مسلمانان فرموده بود که آغازگر نبرد نباشند، این تأکید چنان بود که گاهی حتی از سوی خود مسلمانان نیز مورد اعتراض قرار می‌گرفت (مغازی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۶۷/۱ و ۲۰؛ طبری، ۱۳۸۷، ۵۶/۳). از سوی دیگر، از منظر تحلیل تاریخی این دست روایات می‌تواند متأثر از فضای سیاسی - اجتماعی قرن دوم و سوم هجری باشد. برای نمونه، گزارش وقوع جنگ هشت ماهه که در برخی متون به ظهور منجی نسبت داده شده است، انطباق تاریخی قابل تأملی با مدت زمان نبرد ابوالعباس سفاح - اولین خلیفه عباسی - با امویان دارد (مسعودی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ۲۳۵/۳) که در این مدت آنها بی‌وقفه جنگ و کشتار کردند (ر.ک.، آهنگر، ۱۴۰۱، ۱۵-۳۱). این همسانی در طول زمان جنگ، این فرضیه را که عباسیان از روایت‌سازی برای اهداف سیاسی بهره‌وری‌های فراوانی کردند، تقویت می‌کند (ر.ک.، فقهی‌زاده، ۱۳۹۳؛ پاکروان، ۱۴۰۱ الف). در نهایت، روایاتی که مدعی اند امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام تا هشت ماه هیچ رحمی در دل ندارد تا آنکه خداوند به قلب او رحم بیندازد، به طور مستقیم با اصل رحمت و جایگاه امام که مظهر رأفت الهی می‌باشد نیز در تضاد است (ر.ک.، پاکروان، ۱۴۰۱ الف). هدف از ظهور، ایجاد آمادگی در بشریت برای دستیابی به حیاتی مطلوب و عادلانه است؛ هدفی که با کشتار فراگیر و بی‌رحمانه در تناقض قرار دارد.

در مجموع، مدرسی طباطبایی بدون هیچگونه ارزیابی سندی، روایات را فقط دسته‌بندی

کرده و مورد استناد قرار داده است و تحلیل‌های محتوایی وی جامعیت کافی ندارد.

- مقاله «دفاع از روایات مهدویت ۲»: حسینیان قمی نیز مانند مدرسی طباطبایی تأکید بر شدت جنگ و شمشیر منجی دارد. مقاله «دفاع از روایات مهدویت ۲»، اثر حسینیان قمی در نقد برخی دیدگاه‌های مطرح شده در کتاب *مشرعة بحار الانوار* اثر محسنی است. محسنی که در کتابش به تنقیح برخی روایات *بحار الانوار* پرداخته است، برخی روایات مهدوی را نیز نقد کرده است. وی روایات مربوط به قبول نکردن توبه بعد از ظهور و نیز انتقام از نسل قاتلین امام حسین علیه السلام توسط حضرت مهدی علیه السلام را رد می‌کند (محسنی، ۱۴۲۳ ه.ق، ۲/۲۱۰-۲۳۴). حسینیان قمی در مقاله خود به دفاع از این روایات می‌پردازد، از جمله آنکه پذیرفته نشدن توبه در زمان ظهور را (پس از اتمام حجت‌ها و زمانی که حضرت مهدی علیه السلام دست به شمشیر می‌برد) قابل توجیه می‌داند، اما رفتار امام زمان علیه السلام را با کسانی که جویای حق‌اند با مهر و عطوفت می‌داند. او امام علیه السلام را در موضع دفاع می‌داند، اما گاهی دچار تناقض‌گویی نیز شده است (حسینیان قمی، ۱۳۸۲). حسینیان قمی به دیدگاه محسنی درباره رد روایاتی که قائل به کشته شدن نسل قاتلین امام حسین علیه السلام هستند جواب می‌دهد و نتیجه می‌گیرد که حد الهی، هم برای فاعل مباشر و هم راضی به این فعل جاری می‌شود. بنابراین، نسل قاتلان امام حسین علیه السلام نیز اگر از کار پدران‌شان راضی باشند مشمول این عذاب خواهند شد. وی معتقد است که نباید نسبت به روایات منسوب به اهل بیت علیهم السلام بدبین بود و باید آنها را فهم کرد (حسینیان قمی، ۱۳۸۲).

- مقاله «دفاع از روایات مهدویت ۳»: حسینیان قمی در مقاله دیگری با عنوان «دفاع از روایات مهدویت ۳» به نقد کتاب *شمیم رحمت* (حسینی شیرازی، ۱۳۸۳) پرداخته است. در این کتاب برخی روایات قهرآمیز مهدویت نقد و بررسی اسنادی و محتوایی شده است. حسینیان قمی معتقد است که روایات قهر و مهر امام زمان علیه السلام در کنار هم باید بیان شود و نفی سریع روایات قهری سودی ندارد. او تعدد و گستردگی این روایات را مانع از نفی آنها می‌داند، اما این نوع برخورد قهرآمیز را فقط مربوط به ماه‌های اولیه حکومت و در راستای سرکوبی مقاومت مخالفان می‌داند. او همچنین معتقد است که پیش از ظهور حضرت حجت علیه السلام و بعد از آن، حجت بر همه مردم تمام می‌شود و آن حضرت با کسانی

که به حق تن نمی دهند و حجت آشکار حق را نمی پذیرند، جنگ می کند؛ گستره حکومت جهانی نیز می طلبد که جنگ های فراوانی در پیش رو باشد. همچنین تمامی روایات مربوط به مقایسه سیره امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین علیه السلام را با وجود اختلاف محتوا می پذیرد و این اختلاف را ناشی از تفاوت رویکرد ائمه علیهم السلام و شرایطی مانند تقیه می داند (حسینیان قمی، ۱۳۸۳).

توجه حسینیان قمی به ضرورت توجه به روایات قهر و مهر در کنار هم، مطلوب است، اما بر تحلیل های وی نقدهایی نیز وارد است. او به اسناد روایات توجهی نکرده و مبانی ای نیز ارائه نداده است که در صورت ضعف اسناد، چرا باید آن روایات پذیرفته شود؟ همچنین یکی از مبانی مؤلف در دفاع از روایات قهرآمیز این اصل است که تا پیش از ظهور، فرصت کافی به انسان ها داده شده و بعد از ظهور، زمان انتقام است. این مطلب قابل نقد است؛ طبق آیه ۱۶۴ سوره انعام، هیچ انسانی بار مسئولیت انسان های دیگر را بر دوش نمی کشد و چگونه ممکن است بار تمام راه های به خطررفته انسان ها در طول تاریخ را به پای انسان عصر ظهور نوشت که اولین کار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف بعد از ظهور انتقام از خطاکاران باشد؟ این سنت که هم و غم اصلی هادیان، هدایت گری باشد و جنگ آخرین راه است در سیره همه هادیان جاری بوده است.

اصول مشترک روش انبیاء، در روش موعود نیز که خاتم اوصیا (مسعودی، ۱۳۸۴) و باقیمانده انبیاست (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ هـ.ق؛ مجلسی، ۱۴۰۳ هـ.ق، ۱۸۱/۹۹) جریان خواهد داشت. بنابراین، معرفی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان آخرین اصلاحگر زمین، با این ویژگی که اعلان ظهورش توأم با اعلان جنگ، نپذیرفتن توبه و انتقام جویی از نسل قاتلان امام حسین علیه السلام است، با نقد و چالش روبروست. افزون بر این، ترسیم ظهور بدین سان که آغازش جنگ های خونبار و پایانش صلح است نیز محل تأمل می باشد؛ زیرا در نگاه جامعه شناسانه نباید از تأثیر دوره های مرتبط با ظهور بر یکدیگر غفلت کرد (باکروان، ۱۴۰۱ الف). حسینیان قمی مانند بسیاری دیگر از مؤلفان، به بسترهای تاریخی روایات توجهی نکرده است. ایشان در انتهای مقاله، سند برخی روایات خشونت آمیز را بررسی نموده و به دفاع از محمدبن علی کوفی پرداخته که راوی تعدادی از روایات خشونتی است و می گوید وی چندان هم ضعیف نیست و او فرد

دیگری غیر از محمد بن علی کوفی ابوسمینه است (حسینیان قمی، ۱۳۸۳). در حالی که نویسنده کتاب شمیم رحمت (حسینی شیرازی، ۱۳۸۳) در بررسی اسناد روایات خشونت، بر ضعف و جرح این راوی و دروغگو بودن وی تأکید کرده است.

- کتاب آینده جهان (دولت و سیاست در اندیشه مهدویت): رحیم کارگر در اثر خود با عنوان کتاب آینده جهان به فرضیه پردازی درباره سیاست حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف پرداخته و روایات قهرآمیز را نیز همراه با تحلیل ارائه داده است. وی دولت مهدوی در اندیشه شیعه را در قالب سه فرضیه و سه فصل طراحی کرده است که رویکردی نوآورانه دارد (ر.ک. کارگر، ۱۳۸۷). این سه فرضیه عبارتند از: انتقام و پایان تاریخ (بدون تشکیل دولت)؛ تشکیل دولت اقتدارگرا و مبتنی بر قدرت فیزیکی؛ و تشکیل دولت اخلاقی مبتنی بر ساختار امامت. ذیل عنوان اول و دوم به نقد برخی روایات خشونت آمیز می پردازد و آنها را ناظر بر اهل عناد و سرکشان می داند. وی معتقد است که دولت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، انتقام گیر و اقتدار طلب نیست و ماهیت آن از خشونت طلبی، سخت گیری و به کارگیری دائمی از قدرت نظامی به دور است، بلکه دولتی اخلاقی و مبتنی بر ساختار امامت است.

- کتاب در انتظار کد/م منجی: در میان آثاری که با دیدگاه نقادانه، روایات کشتار وسیع در زمان ظهور را مورد بررسی قرار داده اند، فقط برخی از آنها به بسترهای تاریخی نیز توجه کرده اند. آهنگر در کتاب خود با عنوان در انتظار کد/م منجی، ضمن بیان شواهد مختلف نشان می دهد که بسیاری از روایات خشونت آمیز، به دلیل سوء استفاده قیام کنندگان برای جلب حمایت مردم یا برداشت اشتباه راویان بعدی، به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف منتسب شده است، در حالی که به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و قیام ایشان ارتباطی ندارد و فقط نمایانگر فضای جنگ های قرن های اول و دوم هجری است. نویسنده این کتاب با روشی موشکافانه، به مفاهیم واژه ها در روایاتی که بیانگر تأثیر حوادث اجتماعی بر روایات مهدوی است، تأمل می کند.

۳. بررسی دلالتی- اسنادی روایات

- کتاب تا ظهور: نجم الدین طبری در کتاب خود با عنوان تا ظهور که در دو جلد منتشر شده است، به روایات خشونت آمیز درباره ظهور توجه کرده است. وی معتقد است که

عده‌ای در مورد کشتار دوران ظهور، به افراط گراییده‌اند و از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف چهره‌ای خوش‌ارائه می‌دهند، و برخی دیگر دچار تفریط شده و معتقدند که زمان ظهور، حتی به مقدار گنجایش ظرف حجامت نیز خونریزی نمی‌شود. (ر.ک.، طبسی، ۱۳۸۸/۱، ۲۱۶) ایشان برخی روایات قهرآمیز را بررسی اسنادی کرده است و بعضی از این روایات را برخلاف ضعف سندی، از نظر محتوا پذیرفته و کشتارهای زمان ظهور را ناظر به تعداد و زمان محدودی دانسته است؛ مانند روایات مربوط به کشتارهای قومی، قبیله‌ای، فرقه‌ای و مذهبی. طبسی ابتدا حجم بالای کشتارها را رد می‌کند، اما برای برپایی حکومت الهی آن هم به‌گسترده‌گی جهان، این حجم از تلفات را طبیعی می‌داند (ر.ک.، طبسی، ۱۳۸۸/۱، ۲۱۶-۲۴۸). در بررسی کتاب طبسی (۱۳۸۸)، این سؤال مطرح است که علیرغم ضعف اسناد با چه مبنایی می‌توان برخی روایت را پذیرفت؟ مگر آنکه نویسنده در آغاز، مبنای خود را روشن کند که نقد اسناد را در رد یا پذیرفتن روایت تا چه حد و چگونه می‌داند و به لحاظ رجالی بر چه مبنایی و منهجی تکیه دارد. افزون بر این، بعد از بحث رجالی و بیان ضعف اسناد، حتی اگر روایت کنار گذاشته نشود، باید محتوا را با طرازی مانند قرآن و روایات صحیح‌السند، سنجید. چنین مرحله‌ای در بررسی روایات توسط طبسی در این کتاب دیده نمی‌شود. همچنین، مؤلف برای تخصیص‌زدن کشتارهای منسوب به حضرت قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف در منابع روایی به گروه، زمان و مکان خاص، هیچ دلیلی اعم از کلامی، روایی و تاریخی بیان نکرده است و برخی اظهار نظرهای ذوقی و همراه با پیش‌فرض است. برای مثال بعد از بیان روایت کشته شدن شانزده هزار بتریه، آن را ناظر به خوارج طائفه بتریه می‌داند (ر.ک.، طبسی ۱۳۸۸، ۲۴۱/۱، ۲۴۴)؛ حال آنکه این روایت، متأثر از حوادث تاریخی و اختلافات فرقه‌ای جعل شده است (پاکروان، ۱۴۰۱ الف).

- مقاله «امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و توبه‌پذیری»: آیتی در مقاله‌ای با عنوان «امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و توبه‌پذیری»، تعارض میان روایاتی که توبه در عصر ظهور را منتفی می‌دانند و روایاتی که این مفهوم را نقض می‌کنند، بررسی نموده است. این نویسنده با بررسی اسنادی و بیان استدلال‌های کلامی و روایی نشان می‌دهد که باب توبه نمی‌تواند بسته شود و اگر هم، چنین باشد به زمان جنگ‌ها و تمام شدن حجت‌ها برمی‌گردد. ایشان در نهایت ترجیح را با روایاتی می‌داند که باب توبه را در عصر ظهور همچنان مفتوح می‌دانند؛ زیرا فرضیه بسته

شدن باب توبه را فقط سه روایت غیر معتبر و یک روایت معتبر تأیید می‌کند، اما فرضیه مقابل، علاوه بر هم‌آهنگی با معیار توبه‌پذیری در قرآن، توسط پنج دسته از روایات نیز تأیید می‌شود. (ر.ک.، آیتی، ۱۳۸۶)

- کتاب *فقه الحواری* (کتاب دوم از مجموعه «یسیر بسیره جده»): نویسنده این کتاب، روایات قهرآمیز مهدوی را ضمن بررسی اسناد، تخصیص زده و ناظر به گروه‌هایی خاص دانسته است. برای مثال، برخلاف ضعف اسناد روایت عدم توبه‌پذیری در زمان ظهور، به لحاظ دلالتی آن را ناظر به شرایطی فوری و گذرا می‌داند و این شیوه را در برابر مخالفینی که قصد قتال و نابود کردن اصلاحات او را دارند، طبیعی می‌داند؛ چنانکه روایت کشتار قریش را ناظر بر کشتار دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام می‌داند که جلوی حرکت امام زمان عجل‌الله‌تعالیه را می‌گیرند. نویسنده این کتاب، روایتی که جامه امام زمان عجل‌الله‌تعالیه را خشن و غذای او را نان جوین وصف می‌کند، بر ساخته حکام اموی و عباسی می‌داند که می‌خواستند با ترسیم شخصیت فقیر از امام، مردم را نسبت به ظهور بدبین کنند. (ر.ک.، حلو، ۱۴۳۵ ه.ق) در این کتاب نیز دلیلی برای تخصیص روایات ارائه نشده است.

- کتاب *تساؤلات فی سیره الإمام الحجة* (کتاب چهارم از مجموعه «یسیر بسیره جده»): قیس بهجت عطار در کتاب خود با عنوان *تساؤلات فی سیره الإمام الحجة* قائل به رحمانی بودن سیره مهدی است و نیز جنگ‌ها را دفاعی و در برابر طواغیت و برخی جریان‌ها و مدت آن را هشت ماه می‌داند. این نویسنده، روایات قیام بالسیف، منسوب به امام زمان عجل‌الله‌تعالیه را حاصل گفتمان و جریانی برای خنثی کردن ادعای زیدیه برمی‌شمارد؛ زیرا زیدیه مدعی بودند که سلاح پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نزد امامان آنهاست. از این رو، امامان شیعه برای نشان دادن کذب ادعای آنان در قالب روایاتی بیان کرده‌اند که شمشیر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نزد امامان شیعه و در نهایت نزد حضرت قائم عجل‌الله‌تعالیه است. نویسنده با رحمانی خواندن سیره حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالیه جنگ‌های ایشان را موافق سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امام علی علیه‌السلام می‌داند و این جنگ‌ها را براساس روایات، دفاعی برمی‌شمارد. وی معتقد است که بسیاری از نقل‌های مربوط به کشتارهای زمان ظهور، از طریق عامه بیان شده است و ناظر به قبل از ظهورند. همچنین با توجه به روایات منتقم بودن حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالیه این موضوع را که افرادی

که به رفتار قاتلین امام حسین علیه السلام راضی بوده اند، به دست قائم قصاص خواهند شد، می پذیرد. (ر.ک.، عطار، ۱۴۳۷ ه.ق)

- کتاب / امام / الرحمة (کتاب اول از مجموعه «یسیر بسيرة جده»): محتوای کتاب / امام

/ الرحمة در مورد سخنرانی های مکتوب سیدمنیر خباز است. ایشان معتقد است که دین امری مبتنی بر فطرت است، قابل تحمیل از بیرون نیست و روز ظهور، روز پیروزی به مدد فکر است نه شمشیر. در فصل دوم این کتاب، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله مقایسه و بیان شده است همانطور که حقیقت پیامبر صلی الله علیه و آله رحمت است، حقیقت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نیز چنین است. مؤلف این کتاب، پنج روایت قهرآمیز را براساس اسناد و محتوا نقد کرده است. او دولت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را برای همه، اعم از مطیع و سرکش، دولت حنان و مهربانی می داند و اعتقاد دارد که جنگ های امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف دفاعی است نه هجومی. همچنین معتقد است اکثر اهل زمین اسلام را می پذیرند و منطق امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را رأفت، علم و معرفت برمی شمارد و می گوید: «امام با عده کمی مقابله می کند». وی به روایت کشته شدن بتریه نیز اشاره کرده است و آنها را نواصب می داند. در فصل آخر کتاب های این مجموعه، استفتائات برخی علما درباره شیوه عملکرد امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف که رویکردی نقدآمیز به این روایات دارند، جمع آوری شده است. (ر.ک.، خباز، ۱۴۳۵ ه.ق)

- کتاب / شمیم / رحمت: سید صادق حسینی شیرازی در کتابی با عنوان شمیم رحمت، ذیل سه مرحله روایات قهرآمیز را نقد و تنقیح کرده است؛ نخست براساس راوی روایات که باعث تضعیف روایات شده اند. در مرحله بعد به بیان روایات صحیحی می پردازد که شیوه حکومت و رفتار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را مطابق با سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام می داند و نیز روایات صحیحی که فضای مثبتی را پس از ظهور ترسیم کرده اند. در مرحله آخر، میان این دو دسته روایات متعارض براساس ادله عقلی و نقلی، روایات خشونت آمیز را کنار می گذارد. (ر.ک.، حسینی شیرازی، ۱۳۸۳)

- مقاله «بررسی چند حدیث شبهه ناک درباره عدالت آفتاب عالمتاب»: در این مقاله، مهدی پور با بررسی راویان، روایات خشونت آمیز را نقد کرده است که آن را مغایر با سیره معصومین علیهم السلام و چنین رفتارهایی را از ساحت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف دور می داند. وی این گونه

احادیث را در سه دسته قرار داده است: نخست، احادیثی که افراد کذاب، حقه باز و طرد شده از جامعه شیعه، جعل و منتشر کرده‌اند؛ دوم، احادیثی که افراد مجهول و ناشناخته انتشار داده‌اند؛ و سوم، احادیثی که از افراد وابسته به یکی از مذاهب باطل نقل شده است. همچنین نویسنده برای هر یک از این سه گروه، مثال‌هایی آورده و ضمن بررسی رجالی، به نقد محتوایی احادیث نیز پرداخته است. (ر.ک.، مهدی‌پور، ۱۳۸۳)

- کتاب موعود ادیان: پاسخ به شبهاتی پیرامون امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف: حسینعلی منتظری در بخشی از فصل پنجم و ششم کتاب خود با عنوان موعود ادیان: پاسخ به شبهاتی پیرامون امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، در جوابیه کتاب ملازاده، از عالمان اهل سنت، روایات کشتار وسیع در زمان ظهور را بررسی کرده است. وی در این کتاب، ضعف اسنادی بسیاری از این روایات را بیان و در تحلیل و نقد محتوای آنها نیز به احادیثی استناد کرده است. همچنین این روایات را با محکمات قرآن و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله مخالف می‌داند. ایشان معتقد است که چنین روایاتی که در فروع نمی‌توانند مورد استناد قرار بگیرند به طریق اولی در اصول به‌ویژه درباره موضوعات مهدوی، قابل استناد نیستند. برخی عالمان و محدثان پیشین برای از بین نرفتن احادیث، دست به جمع‌آوری آنها زدند و هر حدیثی که در منابع روایی آمده است، صحیح نیست. (ر.ک.، منتظری، ۱۳۸۷)

- پایان‌نامه بررسی و نقد روایات خشونت‌های قیام مهدوی: داود ملاحسینی در پایان‌نامه خود روایات افراطی و تفریطی در جنگ در آغاز ظهور را بررسی نموده است. ایشان روایاتی را که مبتنی بر فتنه‌ها و جنگ‌های قبل از ظهور می‌باشد تفکیک کرده است و آنها را از جزایان ظهور و منجی جدا می‌داند. تمرکز اصلی ملاحسینی بر بررسی رجالی روایات است و گاهی نسبت به محتوا نیز نقدهایی بیان کرده است. وی در این پایان‌نامه نتیجه می‌گیرد که اسناد بسیاری از روایاتی که ناظر به کشتارهای وسیع در زمان ظهور است و نیز روایاتی که می‌گویند: «هیچ خونی ریخته نمی‌شود»، ضعیف است. (ملاحسینی، ۱۳۹۲) نقد کلی بر پژوهش‌هایی که به بررسی رجالی متمرکز می‌باشند، این است که بررسی رجالی فقط یک زاویه از نقد و تحلیل روایات است و صرف ضعف و صحت اسناد نمی‌تواند مبنای پذیرش یا رد احادیث باشد. - کتاب دلیل روشن: آیتی در کتاب خود با عنوان دلیل روشن، به رد فصل «المهدیه

والغیبة» از کتاب اصول مذهب الشیعة الإمامیة الاثنی عشریة (قفاری، ۱۴۱۴ هـ.ق) پرداخته است. آیتی ذیل شبیهه ۵۰ تا ۵۷ کتاب خود، به روایاتی که قفاری برای نشان دادن چهره خشن حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ارائه کرده، پاسخ داده است. وی با نقد اسنادی روایات نشان می‌دهد که قفاری برخلاف ادعایش مبنی بر استناد به روایات متواتر و مستفیض شیعه، روایات راگزینشی و بدون بررسی مبنا قرار داده است. آیتی، برای هر دسته از روایات مشابه‌یابی کرده است و انتقام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را ناظر به دشمنان و سرکشان و معاندان می‌داند (رک.، آیتی، ۱۳۹۳).

- کتاب **لله وللحقیقة**: علی آل محسن در کتاب خود با عنوان **لله وللحقیقة** به طور مبسوط به بررسی و پاسخ به شبهات مهدویت که در کتاب **لله ثم للتاریخ** اثری از سید حسین موسوی، بیان شده است، پرداخته و به سخنان مؤلف پاسخ داده است. وی ضمن زیر سؤال بردن پیشینه مجهول نویسنده این کتاب به عنوان نویسنده‌ای شیعی، وجود این شخصیت را منکر می‌شود. سپس روایات را از نظر اسنادی و محتوایی بررسی نموده و گاهی تأمل‌های تاریخی نیز به روایات دارد. برای مثال، ایشان درباره روایاتی درباره کشتار عرب در زمان ظهور، ضمن بیان ضعف اسناد این روایات و شاهد آوردن از منابع روایی اهل سنت، جنگ امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را در برابر آغازگران نبرد می‌داند. از نظر وی، این سخن امام صادق علیه السلام که فرمود: بین ما و عرب چیزی جز ذبح نیست، مرتبط با ظهور مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نمی‌باشد و بیانگر شرایط عصر امام صادق علیه السلام و سخت‌گیری‌های حکومت نسبت به علویین بوده است. (آل محسن، ۱۳۸۲)

کتاب **روش نقد و بررسی روایات مهدویت**: خدامراد سلیمیان در کتاب خود با عنوان **روش نقد و بررسی روایات مهدویت**، بر روایات خشونت‌ی متمرکز نیست، سنجه‌هایی برای ارزیابی اسناد و متن روایات مهدویت ارائه کرده است. وی در تبیین سخن خود نمونه‌هایی از روایات را می‌آورد که با این سنجه‌ها سازگار نیست که در میان آنها موارد متعددی از روایات خشونت‌ی نیز ذکر شده است؛ عرضه به قرآن، یکی از این سنجه‌هاست. سلیمیان، برخی روایات خشونت‌ی در مورد ظهور را خلاف روح حاکم بر قرآن دانسته است؛ از جمله روایاتی که حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را نقیمت در برابر رحمت بودن پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی کرده است، روایاتی که بر شدت کشتار قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف دلالت دارد، روایاتی که درباره قطع دست بنی

شبیبه و آویزان کردن بر خانه کعبه است، روایات عدم پذیرش توبه، و روایات کشتن کسانی که اسلام را نپذیرد. وی سنت را پس از قرآن به عنوان سنجه‌ای دیگر معرفی کرده است و روایاتی را که با آن در تعارض اند قابل نقد دانسته است؛ از جمله روایت قتل مانع الزکاه.

(ر.ک.، سلیمیان، ۱۳۹۶)

- مقاله «حکومت مهدوی برآیند کشتار وسیع یا فراهم شدن زمینه‌ها و ظهور حقیقت؛ بررسی تحلیلی روایات مدعی کشتار وسیع»: سیدعلی حسنی در این مقاله به شواهد تاریخی در نقد روایات توجه کرده است. وی یکی از علل شکل‌گیری چنین روایاتی را گسترش فتوحات پس از پیامبر ﷺ و کشتارهای حین کشورگشایی می‌داند تا تضادی میان رفتار حضرت مهدی ﷺ و مجریان فتوحات دیده نشود؛ چنان‌که تألیف کتاب‌هایی با عنوان *الفتن* را نیز به همین دلیل می‌داند. حسنی، با این استدلال که تعدد روایات قهرآمیز، دلیل بر صحت محتوای آنها نیست و نباید موجب چشم‌پوشی از بررسی‌شان شود، ۲۷ روایت را از نظر سندی بررسی کرده و ضعف آنها را اثبات نموده است. سپس محتوای آنها را با عناوینی مانند مخالفت با عقل، قرآن و روایات نقد کرده است. نکته مهمی که در این مقاله به آن اشاره و بدون تحلیل رها شده است، حضور راویانی از فرقه‌هایی مانند واقفه و زیدیه در اسناد این روایات است. حسنی اگرچه در مقاله خود به این موضوع اشاره کرده است، اما این مشاهده را به تحلیلی کاربردی برای تقویت استدلال‌های خود تبدیل نکرده است.

(ر.ک.، حسنی، ۱۳۹۶)

- کتاب *استراتژی منجی: جنگ جهانی یا صلح جهانی*: در این کتاب، با دو رویکرد متن‌محور و زمینه‌محور که از روش‌های هرمنوتیک الگو گرفته شده است، روایات کشتار وسیع در زمان ظهور تحلیل شده است. مؤلف این کتاب، با طراحی اصولی مبتنی بر ادله عقلی و نقلی و برخی نظریات جامعه‌شناسان و روان‌شناسان، معیارهایی برای سنجش محتوای روایات ارائه کرده است که می‌تواند ابزاری برای فهم و نقد روایات باشد. سپس برخی از روایات قهرآمیز را براساس اصول یاد شده، بررسی کرده و وضعیت اسنادی آنها را نیز ضمن جداولی ارائه داده است. وی در فصل آخر کتاب با اتخاذ رویکردی زمینه‌محور به بررسی بسترهای تاریخی پرداخته و معتقد است که اخبار ملاحم یا مهدیان دروغین با

اخبار مهدوی خلط شده است. در ادامه با بیان تأثیر بافت تاریخی بر روایات مهدوی نشان داده است که از اندیشه‌های مهدوی در مشروعیت‌سازی، تقابل فرقه‌ها و جریان‌های اجتماعی و نیز رقابت‌های قبیله‌ای استفاده‌های ابزاری و کارکردی شده است. همچنین از نظر ایشان، اهداف سیاسی و نیازهای اجتماعی سبب سوءاستفاده از اصل مهدویت شده است. (ر.ک.، پاکروان، ۱۴۰۱ الف)

از جمله نقدهای وارد بر این کتاب و نیز سایر آثاری که در حوزه نقد و بررسی روایات خشونت‌ی دوران ظهور معرفی شد، آن است که در این اثر، واژه خشونت و شاخصه‌های آن تعریف نشده است و مؤلف، مفهوم خشونت را به عهده درک کلی خواننده از این کلمه واگذار نموده است. این در حالی است که در چنین مباحث حساسی واژگان کلیدی باید به دقت تعریف و شاخص‌گذاری شود. افزون بر این، باید سایر روایات خشونت‌آمیز نیز ذیل دو رویکرد محوری کتاب بررسی و شبهات ناظر بر آنها پاسخ داده شود تا بتوان به تصویر کامل‌تری درباره روش و سیره منجی رسید.

- پایان‌نامه وضعیت سنجی/ اخبار خشونت‌گرا/ در منابع شیعی مرتبط با مهدویت (قرن سوم تا هفتم هجری): در این پایان‌نامه که پژوهشی نوآورانه است، روایات خشونت‌آمیز آخرالزمانی تا قرن هفتم هجری، گونه‌شناسی شده است. با این حال، عدم تفکیک دقیق میان خشونت‌های طبیعی و انسانی قبل و بعد از ظهور و نیز به‌شمار آوردن همه اخباری که با ملاحم و فتن مرتبط می‌باشند ذیل مباحث مهدوی، به این پژوهش لطمه زده است. افزون بر این، برخلاف تعریف واژگانی و محدود کردن واژه شیعه به شیعه اثنی عشر در طرح مسئله، آثار شیعیان زیدی و اسماعیلی نیز در منابع دیده می‌شود. در این پژوهش، تحلیل آماری اطلاعات ارائه نشده که البته در رسالت پایان‌نامه نیز نبوده است. (ر.ک.، فرجو، ۱۳۹۲)

۴. محدودیت‌های پژوهش

گفتنی است گونه‌شناسی، زمانی جامع خواهد بود که آثار به لحاظ رویکردهای فکری، سیاسی، علمی مؤلف متن و نیز شرایط زمینه‌ای تولید متن نیز دسته‌بندی و ارزیابی شوند. بررسی نگرش‌های فکری و علمی مؤلفان، شرایط زمینه‌ای تولید متون، جغرافیای تألیف آثار

و نسبت اینها با تصویری که از حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ارائه می‌شود، دارای اهمیت بسزایی است. ضمن اذعان به اهمیت شاخص‌های یاد شده، در پژوهش حاضر، به دلیل محدودیت حجم مقاله، فقط متن آثار مبنای گونه‌شناسی و تحقیق قرار داده شد. همچنین تحقیق در آثار اسلام‌پژوهان و محققان غربی نیز لازمه تکمیل و غنای این پژوهش است که علیرغم بررسی، به دلیل تفصیل، از جامعه هدف این مقاله خارج و به پژوهشی دیگر واگذار شد.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر بر پایه گونه‌شناسی و بررسی آثاری استوار است که روایات قهرآمیز مهدوی را محور مطالعه قرار داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که مخالفان مهدویت در میان محققان اسلامی (مانند سلفی‌ها)، بیشتر به دلیل تمرکز بر نفی اعتقاد مهدویت شیعی، به این روایات توجه نکرده‌اند و در مواردی محدود، فقط به بررسی چند روایت خاص بسنده کرده‌اند. این آثار که به صورت گزینشی روایات را استخراج کرده‌اند ارزیابی تاریخی و اسنادی ندارند و حتی به نقدهایی که خود شیعیان به این روایات دارند نیز وقعی ننهاده‌اند.

آثار و پژوهش‌های محققان مسلمان و موافق مهدویت، بیشتر توصیفی است، اما بر آثار تحلیلی نیز نقدهای مختلفی وارد است. برخی از این نقدها عبارتند از: در این آثار، خشونت و چهارچوب آن به صورت دقیق تعریف نشده است، روایات خشونت‌گرایانه سنخ‌شناسی دقیق و کاملی نشده‌اند، تاکنون هیچ پژوهشی به این سؤال که این روایات در چه قرن و دوره و یا در چه آثار و کتبی دارای افزایش یا کاهش است، پاسخ نداده است، چگونگی تطور این روایات در منابع شیعی و دلایل آن بررسی نشده است، مقایسه این روایات براساس نقل از معصومین علیهم السلام به لحاظ کمی و کیفی حائز اهمیت است که در این پژوهش‌ها انجام نشده است، در این آثار از روش‌های جدید حدیث‌پژوهی برای تاریخ‌گذاری و کشف بسترهای تولید چنین روایاتی نیز استفاده نشده است؛ چراکه استفاده از این روش‌ها در فهم بهتر بسترهای تاریخی و تأثیر آن بر سوء استفاده از مفاهیم مهدوی و شکل‌گیری برخی روایات بسی ضروری است. همچنین برخلاف رویکرد محققان غربی که در پژوهش حول آخرالزمان در اسلام و شیعه، بیشتر بر بسترهای تاریخی تمرکز دارند، محققان اسلامی

به زمینه‌های تاریخی توجه چندانی نکرده‌اند؛ حال آنکه می‌توان شاخصه‌های مهمی را در بسترهای تاریخی کشف و شناسایی کرد؛ شاخصه‌هایی که می‌توانند در قالب فرضیاتی برای شکل‌گیری روایات خشونت‌گرایانه ارائه شوند.

هر یک از نقدهای مذکور می‌تواند بستری برای تولید آثار متعدد مسئله‌محور و نوآورانه در موضوع مهدویت باشد. نتایج این پژوهش نشان داد که برخلاف اهمیت مسئله مهدویت و توجه بسیاری از محققان به این موضوع، همچنان خلأ آثار روشمند و مسئله‌محور مشاهده می‌شود؛ زیرا تصویر خشونت‌آمیزی که نسبت به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و ظهور ایشان در اذهان وجود دارد و نیز سؤالات پیرامون آن به‌طور جامع مورد واکاوی و بررسی نشده است. استخراج خلأ پژوهشی در این موضوع، انگیزه‌ای برای نگارنده بود که در رساله دکتری به‌سنگ‌شناسی، تطوّر‌سنجی و مقایسه نقل معصومین در موضوع روایات خشونتی بپردازد و گامی برای تحلیل تاریخی و ریشه‌یابی فرقه‌شناختی آنها بردارد و این مقاله‌ماخوذ از پیشینه همین رساله است (پاکروان، ۱۴۰۱). تکمیل این پژوهش‌ها نیازمند توجه بیشتر محققان و مهدوی‌پژوهان است.

جدول ۱. آثار مورد استناد در مقاله

مؤلف	نام اثر	رویکرد	کتاب مورد نقد
آل محسن، علی	کتاب الله وللحقیقة	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	نقد کتاب الله ثم للتاریخ (کشف الاسرار و تبرئة الائمة الاطهار)
آهنگر داودی، مژگان	کتاب در انتظار کدام منجی	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	
آیتی، نصرت‌الله	مقاله «امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و توبه پذیری»	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
آیتی، نصرت‌الله	کتاب دلیل روشن	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	نقد کتاب أصول مذهب الشيعة الإمامية الإثني عشرية (عرض و نقد)
پاکروان، مهدیه	کتاب استراتژی منجی: جنگ جهانی یا صلح جهانی	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
حسنی، سیدعلی	مقاله «حکومت مهدوی برآیند کشتار وسیع یا فراهم شدن زمینه‌ها و ظهور حقیقت (بررسی تحلیلی روایات مدعی کشتار وسیع)»	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
حسینیان قمی، مهدی	مقاله «دفاع از روایات مهدویت ۲»	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	نقد کتاب مشرعه بحار الانوار

حسینیان قمی، مهدی	مقاله «دفاع از روایات مهدویت ۳»	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	نقد کتاب شمیم رحمت
حسینی شیرازی، سیدصادق	کتاب شمیم رحمت	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
حلو، سیدمحمدعلی	کتاب فقه الحوار و نبذ العنف فی حركة الامام المهدي در: یسیر بسیره جده ۲	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
خباز، سیدمنیر	کتاب امام الرحمة در: یسیر بسیره جده ۱	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
سعدمحمد، حسن	کتاب المهدیه فی الاسلام منذ اقدم العصور حتی اليوم	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
سقاف، علوی بن عبدالقادر	کتاب موسوعة الفرق المنتسبة للإسلام	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
خدآمراد، سلیمان	کتاب پرسمان مهدویت	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
خدآمراد، سلیمان	کتاب روش نقد و بررسی روایات مهدویت	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
صدر، سیدمحمد	کتاب تاریخ ما بعد الظهور	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	
طیبسی، نجم‌الدین	کتاب تا ظهور	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
عطار، بهجت قیس	کتاب تساؤلات فی سيرة الإمام الحجة در: یسیر بسیره جده ۴	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
قفاری، ناصر بن عبدالله بن علی	أصول مذهب الشيعة الإمامية الإثني عشرية (عرض و نقد)	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
کارگر، رحیم	کتاب آینده جهان (دولت و سیاست در اندیشه مهدویت)	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	
مدرسی، سیدحسین	کتاب ذلك يوم الخروج. دراسة عن نهضة الامام المهدي عليه السلام	بررسی دلالتی / موافقان مهدویت	
ملاحسینی، داود	پایان نامه بررسی و نقد روایات خشونت‌های قیام مهدوی	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	
ملازاده، عبدالرحیم	کتاب مهدی موعود یا مهدی موهوم	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
منتظری، حسینعلی	کتاب موعود ادیان: پاسخ به شبهاتی پیرامون امام زمان عجل الله تعالی فرجه	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	جوابیه به کتاب مهدی موعود یا مهدی موهوم
موصلی، عبدالله	کتاب حقيقة الشيعة «حتى لا نخدع»	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
موسوی، سیدحسین (نام مستعار)	کتاب لله ثم للتاريخ (كشف الاسرار و تبرئة الائمة الاطهار)	بررسی دلالتی / مخالفان مهدویت	
مهدی‌پور، علی‌اکبر	مقاله «بررسی چند حدیث شبهه‌ناک درباره عدالت آفتاب عالم‌تاب»	بررسی دلالتی - اسنادی / موافقان مهدویت	

- * قرآن کریم (۱۳۷۶). مترجم: فولادوند، محمد مهدی. تهران: دارالقرآن الکریم.
۱. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد (۱۴۰۸ ه.ق). دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر و من عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر. تحقیق خلیل شحادة. بیروت: دار الفکر.
 ۲. ابن داود حلّی، حسن بن علی (۱۳۴۲). الرجال. به کوشش میاموی، محمد کاظم. تهران: دانشگاه تهران.
 ۳. ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۴۱۲ ه.ق). الرجال. به کوشش محمدرضا حسینی جلالی. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر.
 ۴. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۴۱۹ ه.ق). المزار الکبیر. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۵. احمد بن حنبل (۱۴۱۶ ه.ق). مسند. بیروت: مؤسسة الرسالة.
 ۶. اسلامی، ابوالفضل (۱۴۲۸ ه.ق). مع الدكتور ناصر القفاری فی أصول مذهبه. قم: نشر الفقاهة.
 ۷. آل محسن، علی (۱۳۸۲). لله وللحققة. تهران: نشر مشعر.
 ۸. آهنگر داودی، مژگان (۱۴۰۱). در انتظار کدام منجی. تهران: پناه.
 ۹. آیتی، نصرت الله (۱۳۸۶). امام مهدی علیه السلام و توبه پذیري. نشریه مشرق موعود، (۳)، ۹-۴۲.
 ۱۰. آیتی، نصرت الله (۱۳۹۳). دلیل روشن. قم: آینده روشن.
 ۱۱. پاکروان، مهدیه (۱۴۰۱ الف). استراتژی منجی: جنگ جهانی یا صلح جهانی. تهران: پناه.
 ۱۲. پاکروان، مهدیه (۱۴۰۱ ب). تحلیل تاریخی «بنداره مهدی خشونت‌گر»، (مبنتی بر منابع روایی شیعه دوازده امامی تا قرن هفتم ه.ق). پایان نامه دوره دکتری تاریخ. دانشکده تاریخ، دانشگاه الزهرا.
 ۱۳. پاکروان، مهدیه.، ولوی، علی محمد.، و نیلساز، نصرت (۱۴۰۱ الف). ریشه یابی تفکرات غالبانه و شعوبی روایات مجازات شیخین در متون نصیری. نشریه پژوهش دینی، (۴۵)، ۷۵-۱۰۸.
 ۱۴. پاکروان، مهدیه.، ولوی، علی محمد.، و نیلساز، نصرت (۱۴۰۱ ب). ریشه یابی فرقه شناختی و تطورسجی روایات مجازات شیخین پس از ظهور در متون روایی شیعی. پژوهشنامه قرآن و حدیث، (۳۱)، ۲۹-۶۲.
 ۱۵. تجلیل تبریزی، ابوطالب (۱۴۱۳ ه.ق). تنزیه الشیعة الإثني عشریة عن الشبهات الواهیه. بی جا: المجمع العالمي لاهل البيت علیه السلام. المعاونة الثقافية.
 ۱۶. جمعی از علما (۱۳۶۳). الاصول الستة عشر. قم: دار الشیستری للمطبوعات.
 ۱۷. حسینی، سید علی (۱۳۹۶). حکومت مهدوی برآیند کشتار وسیع یا فراهم شدن زمینه ها و ظهور حقیقت؛ بررسی تحلیلی روایات مدعی کشتار وسیع. نشریه مشرق موعود، (۴۱)، ۷۹-۹۹.
 ۱۸. حسینی قزوینی، سید محمد (۱۴۳۰ ه.ق). نقد کتاب أصول مذهب الشیعة. قم: مؤسسه ولی العصر علیه السلام للدراسات الإسلامية.
 ۱۹. حسینیان قمی، مهدی (۱۳۸۲). دفاع از روایات مهدویت ۲ (نقد کتاب مشرعه بحار الانوار). نشریه انتظار موعود، (۱۰)، ۱۹۹-۲۲۶.
 ۲۰. حسینیان قمی، مهدی (۱۳۸۳). دفاع از روایات مهدویت ۳. نشریه انتظار موعود، (۱۱-۱۲)، ۴۹۵-۵۱۸.
 ۲۱. حسینی شیرازی، سید صادق (۱۳۸۳). شمیم رحمت. قم: یاس زهرا علیه السلام.
 ۲۲. حلو، سید محمد علی (۱۴۳۵). فقه الحوار ونبد العنف فی حركة الامام المهدی در: بسیر بسیرة جده ۲. نجف: مرکز الدراسات التخصصية فی الإمام المهدی.
 ۲۳. حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ ه.ق). رجال. به کوشش محمد صادق بحر العلوم. قم: الشریف الرضی.
 ۲۴. خباز، سید منیر (۱۴۳۵ ه.ق). امام الرحمة در: بسیر بسیرة جده ۱. نجف: مرکز الدراسات التخصصية فی الإمام المهدی.
 ۲۵. خویی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ ه.ق). معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة. بی جا: بی نا.
 ۲۶. سعد محمد، حسن (۱۳۷۳). المهدیه فی الاسلام منذ اقدم العصور حتی الیوم. مصر: دار الکتاب الغربی.
 ۲۷. سقاف، علوی بن عبدالقادر (بی تا). موسوعة الفرق المنتسبة للإسلام. موقع الدرر السنية علی الإنترنت. مرقم آلیا.
 ۲۸. سلیمیان، خدامراد (۱۳۸۵). پرسمان مهدویت. قم: شباب الجته.
 ۲۹. سلیمیان، خدامراد (۱۳۹۶). روش نقد و بررسی روایات مهدویت. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 ۳۰. صدر، سید محمد (۱۴۱۲ ه.ق). تاریخ ما بعد الظهور. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
 ۳۱. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ ه.ق). تاریخ الامم والملوک (تاریخ الطبری). به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.

۳۲. طبسی، نجم‌الدین (۱۳۸۸). *تا ظهور*. تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام.
۳۳. عسکری، مرتضی (۱۳۸۷). *تهمت‌ها و دروغ‌پردازی‌ها در کتاب‌الله ثم للتاریخ*. قم: دانشکده اصول‌الدین.
۳۴. عطار، بهجت قیس (۱۴۳۷ ه.ق). *تساؤلات فی سیرة الإمام الحجة در: سیر سیرة جده ۴*. نجف: مرکز الدراسات التخصصية في الإمام المهدي.
۳۵. فرجو، ستاره (۱۳۹۲). *وضعیت سنجی اخبار خشونت‌گرا در منابع شیعی مرتبط با مهدویت (قرن سوم تا هفتم هجری)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه تاریخ اسلام. دانشکده ادبیات. دانشگاه الزهراء علیها السلام.
۳۶. فقهی‌زاده، عبدالهادی. و صادقی، سیدجعفر (۱۳۹۳). *نقش عباسیان در جعل و تحریف روایات مهدوی*. نشریه مشرق موعود، ۸ (۲۹)، ۱۶۴-۱۳۵.
۳۷. قفاری، ناصر بن عبدالله بن علی (۱۴۱۴ ه.ق). *أصول مذهب الشيعة الإمامية الإثني عشرية (عرض و نقد)*. ریاض: بی‌نا.
۳۸. کارگر، رحیم (۱۳۸۷). *آینده جهان (دولت و سیاست در اندیشه مهدویت)*. قم: مرکز تخصصی مهدویت.
۳۹. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ ه.ق). *اختیار معرفة الرجال*. مخلص: محمد بن حسن طوسی. به کوشش محمدباقر بن محمد میرداماد، و مهدی رجایی. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۴۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق). *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*. بیروت: مؤسسة الوفاء.
۴۱. محسنی، محمد آصف (۱۴۲۳ ه.ق). *مشرعة بحار الانوار*. قم: مكتبة العزیزی.
۴۲. مدرسی، سید حسین (۱۳۸۴). *ذلك يوم الخروج دراسة عن نهضة الامام المهدي علیه السلام*. قم: انصاریان.
۴۳. مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ ه.ق). *مروج الذهب و معادن الجواهر*. به کوشش یوسف اسعد داغر. قم: مؤسسه دارالهجره.
۴۴. مسعودی، علی بن حسین (اثر منسوب) (۱۳۸۴). *اثبات الوصية*. قم: انصاریان.
۴۵. ملاحسینی، داود (۱۳۹۲). *بررسی و نقد روایات خشونت‌های قیام مهدوی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه علوم قرآن و حدیث. دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه تهران.
۴۶. ملازاده، عبدالرحیم (بی‌تا). *مهدی موعود یا مهدی موهوم*. بی‌جا: بی‌نا.
۴۷. منتظری، حسینعلی (۱۳۸۷). *موعود ادیان: پاسخ به شبهاتی پیرامون امام زمان علیه السلام*. تهران: مؤسسه فرهنگی خرد آوا.
۴۸. مهدی‌پور، علی اکبر (۱۳۸۳). *بررسی چند حدیث شبهه‌ناک درباره عدالت آفتاب عالم‌تاب*. نشریه انتظار، ۴ (۱۴)، ۸۹-۱۳۰.
۴۹. مؤسسه الکوتر للمعارف الاسلامیة (۱۴۲۴ ه.ق). *حقیقة (لله ثم للتاریخ)*. قم: مؤسسه الکوتر للمعارف الاسلامیة.
۵۰. موسوی، سید حسین (نام مستعار) (بی‌تا). *لله ثم للتاریخ (کشف الاسرار و تیرة الائمة الاطهار)*. بی‌جا: بی‌نا.
۵۱. موصلی، عبدالله (بی‌تا). *حقیقة الشيعة «حتى لا نخدع»*. اسکندریه: دار الإيمان للطبع و النشر و التوزيع.
۵۲. نعمانی، ابن ابی زینب محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). *الغیبة*. تهران: نشر صدوق.
۵۳. الهی‌نژاد، حسین (۱۳۹۸). *رویکرد شناختی پاسخ علمای اهل سنت به مخالفان مهدویت*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۵۴. واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ ه.ق). *المغازی*. به کوشش: مارزدن جونز. بیروت: اعلمی.
۵۵. الویری، محسن (۱۳۹۱). *گونه‌شناسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره تاریخ و چگونگی پیدایش تشیع*. فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۳ (۸)، ۷-۵۲.